

І. Г. Вєтров (Київ)

«Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941—1944 рр.

Напередодні другої світової війни фашистський уряд Німеччини розробив комплексну програму, спрямовану на забезпечення її військ на окупованих територіях необхідними грошовими коштами. Згідно з цим документом передбачалося створення імперських кредитних кас, а також спеціальних емісійних банків з наданням їм права випускати власні грошові знаки, аналогічні з національними грошовими одиницями¹.

Навесні 1940 р. було завершено підготовку до випуску та введення в обіг на окупованих територіях воєнних марок єдиного зразка (50 пфенінгів, 1, 2, 5, 20, 50 рейхсмарок). Закон про заснування імперських кас було прийнято 3 травня 1940 р. і доповнено розпорядженням від 15 травня того ж року².

В міру розвитку воєнних дій у Західній Європі та окупації її країн програма тотального використання воєнних емісій втілювалася в життя. Зокрема, в сферу «фінансового впливу» окупантів потрапили Австрія, Чехословаччина, Польща, Данія, Норвегія, Бельгія, Голландія, Франція, Югославія, Греція, а також певною мірою навіть союзники Німеччини.

Під час другої світової війни значно активізувалися й гітлерівські фальшивомонетники. У величезних масштабах підроблялися грошові знаки США і Великобританії (фальшиві купюри друкувалися в спеціальному блоці 18/19 концтабору Заксенхаузен. Ця акція мала кодову назву «Операція Бернгард», що походила від імені гауптштурмфюрера СС Бернгарда Крюгера³, який керував нею). Фашисти не нехтували й підробкою грошей своїх союзників (наприклад, Італії). Для Радянського Союзу була складена спеціальна програма. Так, ще наприкінці травня 1941 р. міністр господарства та президент рейхсбанку І. Функ провели закриту нараду, на якій було підтримано пропозицію міністра окупованих східних територій А. Розенберга про друкування фальшивих радянських грошових знаків⁴. Фальшиві гроші доставлялися дипломатичною поштою. Їх використовували в основному для придбання коштовних речей, антикваріату, мистецьких творів.

Таким чином, діяльність гітлерівських спецслужб, спрямована на підрив фінансової системи окупованих країн і політичних ворогів Німеччини, набирав дедалі більших обертів.

Одразу після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз на його окупованих територіях розпочалося втілення в життя плану «Ольденбург» — економічного розділу плану «Барбаросса». Провідні ідеї першого ще до війни з СРСР були деталізовані в «Директивах по керівництву економікою у щойно окупованих східних областях» (так званій «Зеленій папці» Герінга). За наказом Герінга від 3 липня 1941 р. виконання настанов, що містилися в «Зеленій папці», було обов'язковим і в областях, які передавалися громадянському управлінню.

Особливе місце фашисти відводили Україні. Так, у записці від 23 вересня 1941 р. зазначалося: «Хоча ми і дамо Україні незначну ... державність під німецьким адміністративним контролем, це буде коштувати українцям великих територіальних поступок. У господарсько-еко-

номічному плані ми також можемо запропонувати Україні небагато. Навпаки, передбачається, що ми будемо широко використовувати природні багатства цієї країни в своїх цілях»⁵.

Для здійснення плану «Ольденбург» було створено спеціальний економічний штаб та господарські інспекції для окупованих районів. Основні розпорядження та накази імперського міністра окупованих східних областей по керівництву ними входили до «Зеленої папки» і називалися «Коричнева папка». Друга частина цієї папки містила розпорядження та накази щодо громадянського управління у рейхскомісаріаті «Україна».

В розділі «Директиви по керівництву фінансовим господарством» («Коричнева папка») накреслені шляхи поступової перебудови фінансово-кредитної системи СРСР у вигідному для загарбників напрямку. Одразу після нападу на Радянський Союз фашисти стали широко використовувати в торговельних операціях воєнні марки-білети імперських кредитних кас (рейхскредиткасеншайнен). Вони випускалися військовим командуванням без обмежень, відповідно до потреб німецької армії. Майже кожна ворожа дивізія мала пересувний друкарський верстат для тиражування цих білетів, які населення називало «окупаційними марками».

У перші ж тижні війни до обігу були введені також розписки, заздалегідь підготовлені, пронумеровані, проштемпельовані гербовою печаткою з написом «німецькі збройні сили». Бланки їх були виготовлені в друкарнях і могли заповнюватися будь-яким офіцером. У розписці зазначалося, що вартість продуктів, вилучених у населення, відшкодовує німецьке головне командування. Однак ці обіцянки залишилися на папері.

Крім цього, мали місце випадки, коли німецькі військовослужбовці з метою власного збагачення займалися спекуляцією грошима, внаслідок чого місцеве населення остаточно зубожіло. В спеціальному розпорядженні читаємо: «Обмін переважно проходить через німецьких військовослужбовців, які за одну німецьку марку отримують 20 крб. Потім ці паперові гроші при поштових переказах до Німеччини вкладаються у відповідні платіжні заклади. А оскільки одна марка при перевідному курсі дорівнює 10 крб., то, відповідно, німецькі солдати отримують вдвічі більше»⁶. Такі спекулятивні операції не планувалися вищим керівництвом фашистської Німеччини, тому воно суворо заборонило солдатам займатися подібними аферами.

На окупованій території СРСР, зокрема в Україні, фашистські власті залишили за національною валютою — радянським карбованцем — функції платіжного засобу. Зокрема, у «Коричневій папці» зазначалося: «Щодо забезпечення грошей, то до остаточного регулювання валютних відносин розписки державних кредитних кас та карбованець залишаються законними засобами платежу»⁷.

Для остаточного розвалу фінансово-кредитної системи на окупованій території загарбники запровадили примусовий завищений курс німецької марки щодо радянського карбованця — 10 карбованців за 1 марку, що майже у 5 разів перевищувало її довоєнний курс⁸.

Складовою частиною окупаційного економічного апарату були банки, які кредитували і здійснювали банківське обслуговування торговельних та промислових підприємств. Основним завданням 17 галузевих господарських банків, відкритих в Україні та об'єднаних у «Союз господарських банків», «повинно було стати вичерпування грошового запасу...»⁹. Координував їх роботу Центральний господарський банк, який знаходився у Рівному і мав філії у Києві та Дніпропетровську, а нагляд здійснювали німецькі районні комісари. У квітні 1942 р. в Україні вже діяло понад 200 відділень господарських банків¹⁰. І хоча ці банки, відкриті замість місцевих контор і відділень Держбанку СРСР, виконували звичайні фінансові операції: приймали вклади від організа-

цій, підприємств і приватних осіб; надавали короткотермінові кредити торговельним та промисловим підприємствам; проводили безготівкові розрахунки за дорученням клієнтури тощо, насправді вони лише камуфлювали злочинні плани фашистських окупантів. Так, скупка радянських грошових знаків за марки та подальше їх використання для «легального» пограбування населення давали можливість німецьким властям проводити операції, пов'язані з централізацією та розподілом фондів радянської валюти через свою банківську мережу. Але фашистам цього було мало, і вони випустили в обіг фальшиві радянські грошові знаки¹¹.

Навесні 1942 р. в Рівному розпочав роботу Центральний емісійний банк України. Кредитні каси були перетворені на його відділення. Директором банку було призначено д-ра Ейнзіделя, який раніше брав участь в організації подібних фінансових установ у Словаччині та Сербії. З 1 червня 1942 р. цей банк розпочав випуск власних грошових білетів у карбованцях. В основу розрахунку було покладено співвідношення, встановлене німецькими властями: 1 рейхсмарка=10 крб. Центральний емісійний банк України випустив «нові гроші» номіналом у 1, 5, 10, 20, 50, 100 і 500 крб. На правому боці зовнішньої сторони банкноти був малюнок голови: дитини (на банкнотах у 5 крб.), селянки (10 крб.), робітника (20 крб.), шахтаря (50 крб.), моряка (100 крб.) і хіміка (500 крб.)¹². Були також надруковані купюри номіналом у 2 крб., однак в обіг вони не потрапили, бо під час їх транспортування партизани підпалили вагони, в яких знаходилася ця «валюта»¹³.

До 25 липня 1942 р. населенню України було наказано обміняти радянські гроші номіналом 5 і більше карбованців на нові карбованці. Однак при обміні більше ніж 20 крб. «нова валюта» не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний «рахунок збережень», що фактично означало конфіскацію радянських грошей. У населення України після такого грабівницького «обміну» залишилися радянські грошові знаки номіналом 1 та 3 крб. і розмінна монета, окупаційні марки та монети в 1, 5 та 10 пфенінгів та новоспечена «валюта» — українські карбованці, що приймалися тільки на території рейхскомісаріату «Україна».

Наведемо розміри заробітної плати населення окупованої території: кваліфікований робітник одержував 400 радянських карбованців на місяць, бухгалтер — 500, друкарка — 400 крб. Ставки фахівців та керівників коливалися від 900 до 1500 крб.¹⁴. Незважаючи на здавалося б «високу» заробітну плату, постійні відрахування, штрафи, податки тощо урізували її до мінімуму. До того ж заробітна плата в Україні виплачувалася карбованцями. Гроші, які одержувало населення за свою роботу, були фактично знецінені. Так, на базарах Харкова влітку 1942 р. 1 кг хліба продавався за 150 крб. при офіційній ціні 1,70 крб., 1 яйце, відповідно, — 8 і 0,80 крб., 1 л молока — 20 і 1,20 крб. 1 л соняшникової олії — 280 і 14,50 крб.¹⁵, а вже в березні 1943 р. на базарах Києва пуд борошна коштував 15 тис. крб., 1 кг печеного хліба — 400 крб., 1 кг сала — 6 тис. крб., склянка солі — 300 крб.¹⁶.

Всі послуги, що надавалися населенню, також були платними. Так, хворий за день перебування в лікарні сплачував 20 крб., за прийом лікарем — 10 крб. Ціни на ліки зросли в різних районах України на 200—2000 %¹⁷.

Була встановлена також неофіційна такса за звільнення від виконання примусових робіт. Так, у Харкові воно коштувало 500 крб., від окопних робіт — 1000 крб., від вивезення до Німеччини — від 5 000 до 10 000 крб.¹⁸.

Нестача товарної маси, штучне завищування курсу марки відносно радянського карбованця, нестійкість «твердих цін» на товари та послуги, які нав'язувала окупаційна влада під загрозою репресій, — все це зумовлювало шалене зростання цін, поглиблення інфляції та корупції.

розповсюдження спекулятивних операцій як серед німецьких кіл різних рангів, так і серед місцевого населення.

Про це свідчить повідомлення про становище в Україні, складене за матеріалами перевірки німецької службової пошти «Україна», тобто листування німецьких фірм і службовців. У цьому документі зазначається, що «справа не обмежується обміном тільки для власних і сімейних потреб. Обмін стає «справою» і проводиться зрештою на комерційній засаді. Метою є спекуляція і зароблювання грошей».

Далі аналізуються листи німецьких військових, в яких вказується, що «в Україні гроші валяються на вулиці» і «за короткий строк тут можна сколотити собі капітал». Кореспонденти розповідають у своїх листах про величезні прибутки в Україні. Так, «за центнер солі можна отримати 1000 рейхсмарок, за коробку сірників — 6 марок, а старі костюми збуваються більш як за 600 марок».

А в іншому листі читаємо: «Обмінна торгівля і спекуляція знаходяться в повному розквіті, і те, що раніше робили євреї, в значно більш досконаліш формі робиться сьогодні «арійцями». В повідомленні також зазначається, що «Україна стала товкучкою рейху», «з України корупція поширюється в рейх», що «служить основою для нових спекуляцій». Німецькі вищі кола змушені були констатувати, що «Україна стала раєм для спекулянтів»¹⁹, а це не може не завдати значних збитків Німеччині й поставити під загрозу інтереси рейху в майбутньому.

«Нові гроші» — карбованці — поступово перестають виконувати функції еквівалента вартості товарів, що не могло негативно не позначитися на житті населення, яке з недовірою починає ставитися до окупаційної «валюти». Якщо у другому півріччі 1942р. населення віддавало перевагу окупаційним маркам, що високо котувалися на «чорній біржі», то коли фашистські війська вдруге вступили до Харкова (квітень 1943 р.), спостерігалось протилежне явище. В останні місяці перебування загарбників у місті відчувалася нестача радянської валюти. В цей період населення прагнуло позбутися «окупаційних марок»²⁰.

Емісійний банк, заснований у Києві, випускав також червінці і рублі зразка 1941 р. номіналом 1 рубль, 1 та 5 червінців (за іншими джерелами, також 3 і 5 рублів та 3 і 10 червінців), що призначалися для інших окупованих районів СРСР. Ці асигнації були знайдені у підвалах рейхсканцелярії після закінчення Великої Вітчизняної війни. Існує версія, згідно з якою нібито їх виготовляли у другій імперській друкарні, але вони були забраковані через помилки в тексті і в обіг не надійшли²¹.

Крім карбованців, на території України використовувалися і «тверді» гроші — румунські леї, польські злоті, чеські і словацькі крони, угорські пенге²². Усього ж за період окупації розмір емісії банку України становив 1 195 млн. марок²³.

У німецькому документі від 16 травня 1944 р. аналізувалися результати перевірки діяльності рейхскомісаріату «Україна» з фінансових питань у період окупації. В ньому, зокрема, зазначалося: «Нездорові тенденції в загальноекономічній галузі були ще більше посилені фінансовою політикою, що проводилася рейхскомісаром України. ...Він (мається на увазі Е. Кох.— І. В.) широко проводив економічні заходи без будь-якого бюджету. ...Це послужило стимулом до виникнення в Україні особливого шикарного тилового життя для деяких. ... Окремі управління і генерал-комісари зовсім не думали про виконання розпоряджень самого рейхскомісара чи його головного фінансового управління, а робили все, що їм заманеться. ... Стало відомо, що під час відступу з України окремі керівники установ свідомо пішли на те, щоб своєчасно незапаковані касові книги, а також виправдувальні документи до рахунків у кінцевому підсумку спалювалися або потрапляли до рук ворога. Тим самим виключалася будь-яка можливість ревізії»²⁴.

Таким чином, важливою складовою частиною економічної експлуатації України фашистською Німеччиною було її фінансове пограбування. Це знайшло відображення насамперед у вилученні банківських цінностей. Окупаційні власті також широко практикували блокування існуючих платіжних засобів і безконтрольний випуск паперових грошей відповідно до власних потреб, не рахуючись з будь-якими інтересами. Відіграючи роль платіжного засобу під час так званих закупок, ці «гроші» фактично використовувалися для прихованого пограбування місцевого населення та водночас збагачення правлячих кіл Німеччини.

¹ Сенилов Б. В. Военные деньги второй мировой войны.— М., 1991.— С. 14.

² Там же.— С. 18.

³ Шелоков А. Свидетели истории.— М., 1987.— С. 156—159; Шелленберг В. Секретная служба Гитлера: Мемуары начальника управления шпионажа и диверсий службы безопасности СД.— К., 1991.— С. 178—180.

⁴ Мирский Д. Титулованные фальшивомонетчики // Наука и жизнь.— 1969.— № 10.— С. 55—56.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. КМФ—8, оп. 1, спр. 38, арк. 107.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 70, спр. 24, арк. 44.

⁷ Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 56.

⁸ Сенилов Б. В. Указ. соч.— С. 26.

⁹ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 61.

¹⁰ Там же, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 533, арк. 40.

¹¹ Атлас З. В. Социалистическая денежная система.— М., 1969.— С. 294.

¹² Голос (часопис для українців у Німеччині) — Берлін, 1942.— 12 лип.

¹³ Бадаев А. С. Бумажные деньги, ходившие на Украине (Каталог XX столетия).— Чернигов, 1991.— С. 53.

¹⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 533, арк. 40.

¹⁵ ЦДАВОВУ, ф. КМФ—8, оп. 2, спр. 157, т. 2, арк. 199.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 533, арк. 39.

¹⁷ Там же, оп. 70, спр. 107, арк. 15.

¹⁸ Там же, спр. 110, арк. 109.

¹⁹ ЦДАВОВУ, ф. КМФ—8, оп. 1, спр. 182, арк. 85, 88—89.

²⁰ Атлас З. В. Указ. соч.— С. 294.

²¹ Schwan C. F., Baling J. E. World War II Military Currency.— American Numismatic Association.— New York, 1980.— P. 133.

²² Бойко А. Останні «українські» гроші // Літ. Україна.— 1991.— 6 черв.

²³ Алексеев А. М. Военная валюта.— М., 1948.— С. 58.

²⁴ ЦДАВОВУ, ф. КМФ—8, оп. 1, спр. 101, арк. 210—212.